

Весна Тодоров

Висока школа струковних студија
за васпитаче
Крушевац

УДК:821.163.41.09-34:398

ИД БРОЈ: 171630860

Претходно саопштење

Примљен: 12. мај 2009.

Прихваћен: 8. октобар 2009.

ТИПСКИ ЛИКОВИ У НАШИМ НАРОДНИМ БАЈКАМА

Айсїраќиї: У раду се приказују типски ликови у нашим народним бајкама. Експлицитно су наведени они типови јунака/ликова који егзистирају у „женским“ причама и дате су ситуације у којима се ти типови откривају. Рад нам представља ликове бајки као специфичну симбиозу митолошких елемената, херојске идеализације и уметничког уопштавања.

Кључне речи: бајка, типски ликови, карактеризација

ЈУНАЦИ У НАРОДНИМ БАЈКАМА

Уколико пођемо од оних критеријума које је Вук Караџић назначио још 1818. године, а понешто измењене поново навео у предговору *Српским народним њриповијејкама* 1853, остајемо доследни досадашњој класификацији усмене прозе на „женске“ и „мушке“ приче. Основни принцип овакве поделе јесте присуство фантастичних и реалистичних елемената, али не треба да заборавимо ни композицију (дужина текста) ни присуство хумора као битна обележја народних прича. Иако се није задржавао на прецизнијем одређењу облика, Вук је споменуо и категорију приповедака „на међи“, па се нама намеће и шира подела народне прозе уколико сагледамо целокупну нашу традицију.

Број и склоп епизода, хронотоп, мотиви и сижеи учествују у организацији прозног текста. Бајка је доста дужа у односу на друге прозне облике и за њену фабулу карактеристичне су разне епизоде и преплитање више мотива. Радња настаје на подлози реалног живота човека. Међутим, јунак бајке не може да оствари своје циљеве у оквирима реалног света, па је приморан да оде у свет фантастичног. Радња бајке као и деловање јунака почиње у породици, али убрзо излази из њеног оквира. Јунак бајке мора да реши стварне проблеме, али најпре мора да изврши низ фантастичних задатака, који обично немају везе са његовим стварним животом. Након што реализује све задатке у свету фантастике, јунак се враћа у реални свет као победник.

У оквиру оваквих типских наративних токова формирају се и одређени типови ликова. Њихово деловање је увек дато у тачно дефинисаном следу догађаја, па се подразумевају типизирана својства и ситуације. У бајкама се обично спомињу најмлађи брат, јунак који савладава све тешкоће захваљујући својој изузетној физичкој снази, пасторка, зла маћеха, неправедни цар, поп, кнез, ђаво, змај и сличне чудовишне силе. У бајкама се редовно појављују и разне животиње – птице, лисица, коњ, риба, вук, медвед, овце и друге. Оне помажу јунаку бајке да савлада на изглед непремостиве препреке. Сви ови ликови имају одређена типизирана својства и понашање које се подразумева. У бајкама ликови могу бити главни и споредни, активни и пасивни, позитивни и негативни, статични и динамични, али у основи нису индивидуализовани. Било да се јављају као носиоци радње или учесници у њој, јунаци у бајкама лако се сврставају у основне типове.

КАРАКТЕРИЗАЦИЈА ЈУНАКА У НАРОДНИМ БАЈКАМА

Јунаци/ликови у бајкама су својеврсна симбиоза митолошких елемената, херојске идеализације и уметничког уопштавања. У зависности од сижејног модела бајке, јављају се и различити типови карактеризације јунака. Јунак се може испољити радњом, говором или делом. Такође, о самом јунаку можемо сазнати нешто на основу описа и његових атрибута који могу бити дати од стране аутора или од стране других ликова у бајци. Уколико се карактеризација врши са позиције наратора, можемо говорити о спољашњој карактеризацији, за разлику од унутрашње која долази са позиције неког јунака унутар саме бајке. Са становишта, пак, начина на који се врши карактеризација може бити посредна или непосредна. Према томе, карактеризација јунака у бајкама врши се на следеће начине:

1. Покретом – јунак се представља радњом;
2. Говором – јунак се представља речју;
3. Описом – даје се портрет јунака;
4. Етиком – представљају се поступци јунака у односу на друге јунаке као и поступци других у односу на њега;
5. Критиком – пиščеви коментари и ставови као и ставови других јунака у односу на понашање и поступке главног јунака.

Сваки од ових типова карактеризације постоји у нашим народним бајкама које теже да њихов главни јунак буде поистовећен са ставом колектива. Колектив има своју представу идеалног јунака, па у складу с тим мора бити и јунак бајке. Јунак бајке се тако приближава архетипу, јунаку који је заправо идеални типски јунак једне усмене традиције. Он је укалупљен у прописе које је изградила усмена традиција, постављен је у типичне ситуације што води одређеној формулативности како у погледу изгледа, тако и у погледу његовог говорног и било ког другог вида испољавања.

Јунак бајке се налази у хоризонту очекивања колектива, па се јавља као типичан јунак, али да би се разликовао и био распознатљив у односу на друге јунаке, мора поседовати и нека дистинктивна обележја. На тај начин јунак добија своју посебну биографију која у себи задржава све елементе општег. У којој мери опште бива замењено/допуњено променљивим атрибутима зависи од елемената радње, али за нас је свакако битно да увидимо да је један од основних критеријума на основу којих се врши типологија јунака, а који је аналоган морфолошком методу који је Владимир Пропп увео у проучавање народних бајки, заправо тумачење сижејних функција. При томе функција треба бити схваћена као константна јединица сижеа или како је то Пропп навео као „поступак лика одређен с обзиром на његов значај за ток радње“ (Пропп 1982: 28).

Ликови у бајкама могу бити и *хероји* уколико се пође од епско-митолошког принципа, али и *вишезови* ако се за основ узме епско-феудални принцип. Хероји се граде употребом митолошке фантастике, док се за витезове користи поступак хиперболизације. Овим категоријама може се придружити и тип *владара* ако се за полазиште узме епско-историјски и епско-легендарни принцип.¹

На основу активности у бајци јунаци могу бити *главни* и *сиборедни*. Главни јунак у нашим бајкама потиче из народних дубина и то је редовно сeosки младић, обично најмлађи брат. Међедовић у истоименој бајци је сељачког порекла, у бајци „Немушти језик“ главни јунак је чобанин, а у бајци „Марко Краварић“ главни јунак такође потиче из редова сељаштва. Међутим, главни јунак може бити и царев син, и то по правилу, најмлађи, и он је редовно угрожен у породичном животу. Јунаци у бајкама према степену покретљивости могу бити *активни* и *пасивни*, а према мерилу припадности могу се класификовати на *своје* и *иђуђе*.

Ликови могу бити подељени и на основу семантичких обележја *зооморфизма*. Ликови се према овом критеријуму деле на *зооморфне* и *антропоморфне* јунаке. Овај тип поделе односи се на јунаке-противнике у бајкама, а ти јунаци-противници могу бити подељени и по критеријуму њиховог именовања, па се могу разликовати *индивидуализовани* (номинализовани) и *уопштени* (безимени) јунаци.

Типологија јунака у склопу бајки врши се на основу универзалних бинарних значењских опозиција фолклорне културе: индивидуално – колективно, антропоморфно – зооморфно, историјско – митолошко, реалистично – фантастично. Типови јунака које смо навели репрезентују одређене карактере, а ти карактери представљају саставни део епског сценарија и епске традиције колектива.

¹ Сличну типологију јунака али у епској поезији даје и немачки слависта М. Браун. Он разликује следеће типове јунака: *снажан јунак* или *делија* који је изразито физички јак; *мудар јунак* који је довитљив и препреден; *искусан јунак* који је мудар, *млад јунак* који је одважан мегданција.

ТИПОВИ ЈУНАКА

1. Лик владара – достојанствен, смирен, ауторитативан, одлучује о животу и смрти својих потчињених, сижејно је пасиван јер он одлучује а не делује. Владар је по дефиницији достојанствена фигура, окружена великашима високог ранга, свитом перјаника и дворјана, слуга и слушкиња. У бајкама се редовно појављују владари-цареви. Општепознато је како је: „Био једном један цар...“ Поред царева ту су и царевићи, а царевић као царевић: “није ти знао шта је мука ни невоља, него увијек живио у изобилју. То само реци царевић, па већ знаш!” (Самарција 2005: 82)

2. Лик хероја – има своју престоницу/град одакле креће у своје авантуре и где се враћа након извршеног подвига. Има вишак натприродне снаге и штите га натприродна бића. Карактеришу га змајевити атрибути, што ће рећи да поседује изразиту физичку снагу и да има везе са фантастичним бићима. Такав је јунак бајке „Чардак ни на небу ни на земљи“ који узјаше вранца па долети међу сватове „те свога брата, младожењу, удари мало буздованом у леђа да се одмах с коња праметнуо, па онда одлети опет натраг у чардак“. (Караџић 1969: 13)

3. Лик витеза – ослања се на властите унутрашње снаге, на своју реч и образ и етички је вреднији од хероја. Такав је јунак Стојша у бајци „Стојша и Младен“. Он успева да мудрошћу препозна сестре које су змајеви отели, а на мегдану са змајевима редовно је јачи. Ипак, као морални лик, он не убија змајеве већ им живот поклања, а са царем змајевским постаје и побратим.

4. Зооморфни лик – лик који се гради наслојавањем митолошких и историјских представа, при чему се обично добија биће деформисаних пропорција, човек помешан са животињским облицима. Такав лик сусрећемо у бајци „Змија младожења“: „Преко дан је змија, али како вече дође, он свуче са себе ону змијињу кошуљу те изиђе момак, лепота на свету. Кад би само и дању онакав био као што ноћу бива, али како зора забели, он се опет увуче у своју кошуљу и постане змија“ (Караџић 1969: 47). Зооморфни лик је и Међедовић у истоименој бајци. То је младић натприродне снаге, син жене и медведа. Његове пустоловине одвијају се и у реалном свету, на пољима, виноградима и рекама, али и у фантастичним пределима циновских размера, у оквиру неке врсте археолошких ископина. Десет дивова и тридесет коња спава у људској глави, обична бића живе упоредо са циновима и друже се са њима. Крупна и лепа девојка ручконоша треба да се уда за Брку у чијим брковима има 365 птичијих гнезда. Међедовић се у својој натприродној снази и величини смешта у ратареву торбу за семе, а потом и у његов шупаљ зуб. Постављена готово надреалистички ова бајка се завршава формулом „И на част вам лаж“. У нереалном мешању позиције

казивача бајке, са приступом уобичајеним за шаљиву причу, добијамо бајку са обележјима пародије. Својим мотивима о дивовима, бајка се везује и за предање о некад големим људима.

5. Лик демона – ликови из подземног света или диморфна бића обликована уз снажно учешће елемената митолошке фантастике који се могу појавити само у улози непријатеља. Ови ликови су моновалентни и сврха њиховог постојања јесте само у томе да се супротставе главном јунаку, а након тога да нестану са сцене и то заувек. Такав је лик аждаје, крилатог бића, обично са више глава које, одсечене, могу поново да израсту. Има могућност метаморфозе, чувар је вода и забрањених простора. Најчешће намеће данак, прождире девојке, наноси зло. Њена снага је вешто сакривена као што се показује у бајци „Аждаја и царев син“: „Моја снага је далеко, не можеш ти тамо отићи. Чак у другоме царству код царева града има једно језеро, у оном језеру има једна аждаја, а у аждаји вепар, а у вепру зец, а у зecu голуб, а у голубу врабац, у ономе је врапцу моја снага“ (Карацић 1969: 41,42). Ипак, главни јунак успева да сазна тајну аждајине снаге и тако је побеђује.

У лик демона спада и змај, који је по неким мишљењима тотемско, митско биће. Може се претворити у човека, а верује се да потиче од рибе, овна, смука. Често се идентификује са змијом – змијским царем. Змајеви отимају жене и преносе их у свет натприродног, као у бајци „Чардак ни на небу ни на земљи“: „Али тек што изиђе пред двор, у један мах долети из неба змај, шчепа девојку између браће и однесе је у облаке“ (Карацић 1969:12). Змајеви страдају захваљујући лукавости главног јунака, па у поменутој бајци сестру спасава најмлађи брат, пошто му она покаже где је змајев живот. И у бајци „Златна јабука и девет пауница“ змај на путу отима царицу и односи је, а цару ће бити потребно доста времена да је спасе јер треба да нађе брзог коња који може да лети у небеса. Да би то остварио мора да оде у планину код једне бабе и да три дана чува кобилу и ждребе. Наравно, то није тако лако, али цар ипак успева. Змајеви редовно губе битку са јунаком бајке и ни на који начин им се не могу одупрети.

6. Соларни ликови – бог или неки лик као еманација божанског. Овде се заправо ради о оним ликовима који јунаку помажу да изађе из тешке ситуације или, пак, долази до избављења без активног јуначког подвига. У *Новом завету* ослобађање апостола, по правилу, изводи се поредовањем анђела, извршиоца божанског провиђења, према томе, чудом. У бајци „Ко мање иште, више му се даје“ управо је анђеолова тај која одређује судбину јунака и све што се дешава, дешава се чудом: од воде настаје вино, од пустог поља настаје поље пуно оваца, а од сиромашне колибе царски дворови. Сиромашни муж и жена из колибе кад хоће да угосте просјака сведоци су низа чудесних догађаја:

Жиїа нису имали да месе їрави хлеб, неїо су їукли кору од којекака дрвећа и од їїїа хлеб месили. Такови хлеб умеси жена и сад за їїїа и мейне їа їод цреїњу да се їече. Пак сїану разїоварїїи їїїа. Кад їосле они оїледају је ли им їїај хлеб їечен, а їїо їо цреїњом їрави хлеб, нарастїао, ниїїа її леїїе, и дїїао цреїњу над собом. Кад они їїо виде, дїїу руке Боїу: „Хвала їїи, Боже, їїе можемо їїїа уїїїїїї!“ Поїїїо изнесу хлебац їред їїїа, донесу їїїкву са водом, їа кад сїану їїїї, а їїо у їїїкви вино. Онда анїео їрекрїїи їїїаком колебу, и на ономе месїу сїворе се царски двори и у њїма свеїа досїа. (Карацїї 1969: 70)

У бајци „Коме бог помаже, нико му наудити не може“ главни јунак остаје жив у немогућим условима управо само зато што се богу молио: „Он се богу једнако молио и тако та ноћ прође и он остане жив и здрав“ (Карацїї 1969: 54) или: „Онде је ону ноћ још већу страву претрпео него пређашње обе ноћи: ту је била страшна лупа, звука ланаца и страшни гласови. /.../ Вукли су с њега и хаљине, али се њега нису смели такнути, а он се једнако богу молио, и бог га сачува здрава и ону ноћ“ (Карацїї 1969: 55). Уз божју помоћ и главни јунак бајке „Златорунни ован“ успева да убије овна, а уз помоћ девојке коју случајно на путу среће и да реши нерешиве задатке које му цар поставља. Уз божју помоћ спасава се и главни јунак бајке „Ђавоља маштанија и божја сила“ кад је видео да му нико не може помоћи да се спаси од мајке, пошто јој је ћерку узео: „Ондак царев син виђе да су ово ђавоља маштанија, прекрсти се пут истока и кликну јакога бога у помоћ, док пуче муња из неба те сажеже ђевојачку мајку, и под њом се земља просјече, те јој кости сатопа, и тако царев син с ђевојком дома здраво одбјеже, ђевојку покрсти и вјенча је себи за жену.“ (Карацїї 1969: 80)

7. Лажни ликови – говори се о јунацима у народним бајкама које прикривају свој прави идентитет из разних разлога. На пример, у бајци „Коме бог помаже, нико му наудити не може“ главни јунак бајке се појављује у господским хаљинама, али га нико од укућана не препознаје, па се мора преобући у сиромаша, а онда поново долази да „са себе збаци сиромашке хаљине и остане у оним господским“ (Карацїї 1969: 56). У бајци „Отац и његове ћери“ једна девојка „скине своје одијело, а обуче мушко, и оде у свијет“ јер се нешто била наљутила на свога оца.

8. Лик лепотице/лепотана – поседује спољашњу лепоту. Девојка у бајци „Девојка бржа од коња“ јесте девојка посебне лепоте: „Била је некака ђевојка која није рођена од оца и мајке, него је начиниле од снијега извађена из јаме бездање према сунцу илијинскоме, вјетар је оживио, роса подојила, а гора лишћем обукла и ливада цвијећем накутила и наресила. Она је била бјеља од снијега, руменија од ружице, сјајнија од сунца, да се таке на свијету није рађало нити ће се рађати. (Карацїї 1969: 87)

9. Лик андрогина – деца јунаци. У бајкама се редовно јављају деца као актери. У бајци „Биберче“ главни јунак је дечак, мали као биберово зрно. У бајци „Краварић Марко“ прати се животни пут дечака Марка од тренутка када је остао без мајке до тенутка његове женидбе. Бајка „Ко што чини све себи“ такође прати судбину детета Нађена.

ЗАКЉУЧАК

Навођењем основних типова јунака/ликова у нашим бајкама нисмо желели да бајке прикажемо као једнообразне и засноване на строго одређеним принципима. Без обзира на поновљивост ликова, а самим тим и поновљивост сижеа и мотива, бајке поседују своју специфичност. Нису сви типови ликова обавезно присутни у свим бајкама нити су обавезно трасирани путеви којим се крећу јунаци у појединачним бајкама. Овде посебно желимо да нагласимо да насупрот наведеним типовима ликова постоје и ликови који су њихова бинарна опозиција. То показује релативност наведене типологије. Разноликост ликова у бајкама свакако постоји и тешко је утврдити прецизне типове. Ипак, не може се превидети извесна типизираност, па смо у складу с тим и навели оне типове јунака који су видљиви у већини бајки.

ЛИТЕРАТУРА

Карацић (1969): Вук Стефановић Карацић, *Српске народне приповијестике*, Београд: Нолит.

Пешић, Милошевић-Ђорђевић (1984): Радмила Пешић и Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд: Вук Карацић.

Проп 1982: Владимир Проп, *Морфологија бајке*, Београд: Просвета.

Самарција (2005): Снежана Самарција, *Анџиологија народних бајки*, Београд: Политика – Народна књига.

Самарција (1997): Снежана Самарција, *Поетика усмених њрозних облика*, Београд: Народна књига – Алфа.

Сувајдић (2005): Бошко Сувајдић, *Јунаци и маске: џумачења српске усмене еџике*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Урошевић (1980): Миливоје Урошевић, *Народна књижевност*, Горњи Милановац: Културни центар.

Vesna Todorov
College of Pre-School Teacher Education
Kruševac

TYPE-CHARACTERS IN OUR FOLK FAIRY-TALES

Summary: The type-characters of our fairy tales have been presented in the paper. We have presented explicitly the types of characters that exist in „female“ stories and situations in which these types are revealed. The paper introduces the characters of the fairy tales, as the specific symbiosis of mythological elements, heroic idealization and artistic generalization.

Key words: fairy tale, type-characters, characterization.